

ERZURUM BÖLGESİ KAYA PANOLARI*

Oktay ÖZGÜL **

ÖZ: İnsanlık tarihi yazı ile başlatılır. Yazılı dönemden önceki zamanlar ve insanların yaşamı hakkındaki bilgilere ise arkeolojik bulgular, insanların mağara duvarlarına yapmış olduğu resimler vb. deliller sayesinde ulaşabiliyoruz. Tarihin erken çağlarından itibaren kaya resimleri ya da petroglifler, kaya yüzeylerine veya mağara duvarlarına yapılmıştır. Bunlardan bazıları dövme ve kazıma tekniği ile yapılırken, bazıları da çizme ve boyama tekniği ile yapılmışlardır. Yazılı kültürün ilk aşamasını oluşturan petrogliflere ve damgalara Türk kültürünün hâkim olduğu hemen bütün coğrafyalarda rastlamak mümkündür. Moğolistan’dan başlayıp Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Doğu Avrupa, Kafkaslar, Anadolu, İran vb. tarih boyunca Türklerin yayılmış olduğu coğrafyalarda sıkça karşılaşılan kaya üstü resimleri, bilim adamları arasında sıkça tartışılan konular arasındadır. Birbirinden binlerce km uzaklıkta ve farklı coğrafyalarda ortaya çıkan bu petrogliflerde ve damgalarda üslup birliği, yapım tekniği ve yapıldığı yerler bakımından büyük bir benzerlik hâkimdir. Bu benzerlik bize, kaya resimlerinin aynı kökten geldiğini, aynı kültür dairesinden çıktıklarını ve farklı coğrafyalara çeşitli göç yollarıyla ulaştıklarını göstermektedir. Anadolu bozkırının giriş kapısı olan Doğu Anadolu Bölgesi ve Erzurum, kaya resimleri bakımından *Türkiye’nin zengin bir bölgesini oluşturmaktadır*. Bölgemizde daha önce çalışmaları yapılan Karayazı Cunni Mağarası, ve Şenkaya’da yeni tespiti yapılan kaya üstü panoları, yazısız devirlerden önceki ve sonraki Anadolu Türk tarihi hakkında çeşitli bilgiler verecek özellikler taşımaktadırlar. Bölgede yapılacak kapsamlı yüzey araştırmaları ve çalışmalar sayesinde konunun daha iyi aydınlatılacağını düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya, Erzurum, Petroglif, Damga

ROCK PANELS OF ERZURUM REGION

ABSTRACT: History of mankind starts with writing. We can reach the information about pre-writing period and people’s lives through archaeological findings, cave pictures on the walls of caves by ancient people and so on. Since the dawn of history, early rockpaintings or petroglyphs were made on rock surfaces or walls of the caves. While some of them were done with tattoos and carving technique, some of them were made by drawing and painting

---

* Bu makale, 10-13 Ekim 2012 tarihleri arasında “Doğu Anadolu Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu”nda sunulan bildirinin genişletilmiş biçimidir.

** Yrd. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
oktayozgul@hotmail.com.

techniques. Petroglyphs and stamps that create the first phase of the written culture can be found in almost all regions where Turkish culture is dominant. Starting from Mongolia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Eastern Europe, the Caucasus, Anatolia, Iran and so on, the rockpaintings are frequently encountered in the regions where Turks geographically spread over throughout history, and are among the issues debated among scientists. Unity of style of petroglyphs and stamping appearing from thousands of miles and in different regions from each other has a great similarity in terms of construction technique and places. This similarity shows us that the rock paintings are from the same root, the same culture, and they reached a variety of different geographies through migration routes. Erzurum, the gateway to the Anatolian steppe, and Eastern Anatolia of Turkey, is a rich region in terms of rockpaintings. In our region, previously studied Karayazi Cunni cave and newly discovered rock panels at Şenkaya have characteristics that may reveal a variety of information about the history of Anatolia before and after unwritten periods. Thanks to the extensive surface expeditions and studies in the region, we believe the issue will be better explained.

Keywords; Middle Asia, Erzurum, Petroglyphs, Brand.

Giriş

Anadolu'nun giriş kapısını oluşturan Doğu Anadolu Bölgesi; kuzeyde Karadeniz Bölgesi, güneyde; Güneydoğu Anadolu Bölgesi, batıda İç Anadolu bozkırları ve doğuda ise Kafkasya ile komşudur. Bölge, kültürler arası geçiş noktası ve stratejik bir kavşak olması dolayısıyla tarih boyunca önemini hep korumuştur. Yine bu bölge tarih öncesi dönemlerde sahip olduğu verimli şartlar dolayısıyla, insanların bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek özelliklere sahipti. Çayır ve ormanlık alanların bolluğu, sulak alanların varlığı, av hayvanlarının çokluğu ve kaya sığınaklarının bulunması bu bölgenin eski çağlardan günümüze kadar yerleşim görmesini sağlamıştır¹.

2000 m'nin üzerinde yer alan geniş düzlüklerin olması ve etrafının yüksek dağlarla çevrili olması, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en belirgin özelliğidir. Bölgenin en alçak kısmını 875 m yükseltisi ile Iğdır Ovası oluşturur. Van Gölü Havzası, Muş Ovası, Bingöl Ovası, Malatya Havzası, Göle Havzası, Ardahan Havzası, Çıldır ve Aktaş Havzası, Erzurum-Pasinler-Horasan ovaları diğer ova ve havzalıdır. Iğdır Ovası'nın dışında kalan diğer ovalar, Türkiye'nin ortalama yükseltisiyle aynıdır. Bu özellikleri bölgenin,

¹ Sırrı Erinc, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953, s. 5 vd; İhsan Ketin, *Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış*, İstanbul 1983, s. 463 vd; Oktay Özgül, "Eskiçağda Yukarı Aras Vadisi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum 2011, s. 33 vd.

eski çağlarda “yüksek ülke ve geçit ülkesi” olarak adlandırılmasına sebep olmuştur².

Doğu Anadolu Bölgesi’nin coğrafi sınırları doğuda İran ve Ermenistan, Gürcistan, Nahçıvan, batıda Erzincan ile Sivas arasındaki dağlık bölge (Kızıladağ), kuzeyde Kızıladağ’dan başlayarak Çoruh-Kelkit sıradağları, kuzeydoğu Anadolu dağ kavisinin doruğundan geçen hat, güneyde Malatya’nın güneyinden doğuya doğru uzanarak Cudi Dağı ile Irak sınırına ulaşmaktadır. Doğu Anadolu Bölgesi Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkâri, Kars, Malatya, Muş, Tunceli, Van, Şırnak, Ardahan, Iğdır illerinden oluşmaktadır³.

Kitabeler ve yazılı vesikalar geçmişin aydınlatılmasında rol oynayan çok önemli kanıtlardır. Ancak bunların yetersiz kaldığı durumlarda, geçmişin aydınlatılması, sosyo-ekonomik ve dinî yönden incelenmesi daha karmaşık hale gelir. İşte bu durumda geçmişteki insanların mağara duvarlarına yapmış oldukları resimler, tasvirler, damga ve semboller eski devirlerin karanlık çağlarına ışık tutarlar⁴. Bu şekilde Orta Asya’dan başlayıp Anadolu’ya kadar uzanan coğrafyalarda birçok petroglif bulunmuştur.

Paleolitik Çağ’dan itibaren görülmeye başlayıp Orta Asya’da ortaya çıkan Kaya resimleri, (Petroglifler), kaya yüzeylerine veya mağaraların iç kısımlarına çeşitli tekniklerle yapılmıştır. Özellikle Paleolitik Çağ’a ait yerleşmelerde tespit edilen av sahneleri veya hayvan tasvirleri kaya resimlerinin geçmişini açıklamak bakımından önemlidir. Orta Asya’daki bazı Mezolitik merkezlerde özellikle Geç Mezolitik Çağ’a ait Sakta (Shaktha) Mağarası’nda boyayla yapılmış duvar resimleri çok dikkat çekicidir. Bu resimlerde yaban domuzu, yak ve çeşitli hayvan tasvirleri tespit edilmiştir. Moğolistan’da Neolitik Çağ’a tarihlenen Candaman kaya resimleri, tarihin karanlık devirlerinin toplumsal hayatı hakkında bilgi verecek niteliğe sahiptir. Orta Asya’da Kalkolitik Çağ ile birlikte pek çok merkezde görülen kaya resimleri, erken dönemlerde başlayan göçler ile daha fazla alanda görülmeye başlanacak ve daha sonraki dönemlerde Orta Asya’da devletleşen Türk topluluklarında (Hun-Göktürk) devamlılıklarını sürdürecektir⁵.

² Mahmut Pehlivan, *Diau(e)hi-Daya(e)ni*, Erzurum, 1991, s. 21; Erinç, *age.*, 1953, s. 5; Tevfik Tarkan, “Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi ve Çevresi”, *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*, Erzurum, 1974, s. 8; Ketin, 1983, s. 463 vd.

³ Hüseyin Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1989, s. 1 vd.; Tarkan *age.*, s. 7 vd.

⁴ Ersin Alok, *Anadolu’da Kayaüstü Resimleri*, İstanbul, 1988, s. 1 vd.

⁵ Yaşar Çoruhlu, “Türk Sanatında Av Sembolizmi”, *Arkeoloji Sanat*, C.V, no; 76, 1997, s: 13-25; Salim Koca, “Türklerin Göçleri ve Yayılmaları” *Türkler Ansiklopedisi*, c. I, Ankara,

Petroglif, kelime anlamı itibarıyla “taş üzerine yapılan oyma” demektir. Bu kelimeyi karşılamak için Türkiye Türkçesinde “kaya üstü tasvirler”, “kaya panoları”, “kaya resimleri”, “taş oymaları”... gibi kavramlar kullanılmaktadır. “Oyma”, “dövme”, “kazıma” ve “boyama” teknikleriyle taşlara, kayalara ve mağaralara işlenen petroglifler, bulundukları yerlerin yazısız dönemine ait sosyal, dinî, ekonomik hayatıyla ilgili önemli ipuçları vermektedirler. Bu nedenle kaya üstü resimleri ya da kaya panoları o devrin adeta bir iletişim aracı vazifesi görmüşlerdir.

Orta Asya’dan Anadolu’ya ve Avrupa’nın birçok yerinde ortaya çıkan petroglifler, yapım teknikleri, üslup, motif ve coğrafi mekân bakımından büyük oranda benzerlik göstermekle beraber bazen farklılık da gösterebiliyorlar. Moğolistan’dan⁶ başlayıp, Kazakistan⁷, Kırgızistan⁸ Özbekistan, Türkmenistan⁹, Azerbaycan¹⁰ Anadolu¹¹, İran¹² Doğu Avrupa ve Balkanlar’da konar-göçer Türk boyları tarafından yapılmış birçok kaya resmi (Petroglif) bulunmuştur¹³ (Foto. 1).

Yazının kullanımından önce büyük bir ihtimalle Mezolitik ve Neolitik dönemlere ait bu kaya üstü resimleri¹⁴, Türk kültür coğrafyasının kıymetli eserleri arasında yer almaktadır. Çünkü bu petroglifler, Eski Türk boylarının yaşayışları, ekonomik hayatları, dinî inanışları ve coğrafyaları hakkında bize önemli bilgiler sunmaktadırlar.

2002, s. 651-664.; Anıl Yılmaz, “İskit Sanatı” *Türkler Ansiklopedisi* C. IV, Ankara 2002, s. 27 vd.

⁶ Servet Somuncuoğlu, *Sibirya’dan Anadolu’ya Taştaki Türkler*, İstanbul, 2008, s. 54-168.

⁷ Samashev, Z., “Petroglyphs of Kazakhstan”, *Petroglyphs of Central Asia*, Bishkek, 2001, s. 151-220.

⁸ Tashbayeva K, “Petroglyphs of Kyrgyzstan”, *Petroglyphs of Central Asia*, Bishkek 2001, s. 9-79.

⁹ Khujanazarov M, *Petroglyphs of Uzbekistan*, *Petroglyphs of Central Asia*, Bishkek 2001, s. 80-121.

¹⁰ Somuncuoğlu, *age.*, s. 426-436.

¹¹ Somuncuoğlu, *age.*, s. 458-540.

¹² <http://mc2.vicnet.net.au/home/date/web/index.html>. 2009 Yılında A. Ceylan başkanlığındaki İran’da tarihi ve arkeolojik araştırmalar kapsamında Erdebil eyaletine bağlı 38 23 56 N, 47 40 55 E koordinatlarındaki eski adı Hive olan Meşginşehr’de çok sayıda kaya üzerinde petroglif bulduk. Orta Asya ve Anadolu’daki petrogliflerle büyük bir benzerlik içerisinde olan bu kaya resimleri, İran-Turan arasındaki en eski kültürel kodlar olmakla birlikte Moğolistan’dan başlayıp, Anadolu, İran üzerinden Balkanlar’a ve Avrupa’ya yayılan erken dönem Türk izlerinin en büyük sanatsal ve kültürel örneklerindendir. Çok sayıda taş ve kaya üzerinde yer alan konular arasında dağ keçisi tasviri, av sahneleri, geyik resmi, güneş kursları ay ve çeşitli simgeler yer almaktadır.

¹³ Tashbayeva K- Khujanazarov M. Ranov V.- Samashev Z., *age.*, s. 7 vd.;

¹⁴ Tashbayeva- Khujanazarov vd., *age.*, s. 6 vd.

Türklere ait olduğunu düşündüğümüz bu petrogliflerde, insanın doğayla olan ilişkileri, vahşi yaşamla olan mücadeleleri, kutsal saydıkları hayvanlarla olan ilişkileri grafiksel öğelerle ifade edilmiştir. İnsanın Tanrı'yla ve kutsal sayılan varlıklarla ilişkisi kayalara resmedilirken büyük ölçüde, insanlar tarafından mitolojik olduğuna inanılan hayvanların (geyiklerin, dağ keçilerinin/tekelerin, kurtların, atların, kartalların, yılanların) tasvirlerinden yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra toplumsal hayatın bir parçası olan savaş ve av sahneleri de petrogliflerde sıkça karşımıza çıkmaktadır¹⁵. Petrogliflerde yer alan bu tasvirler, ileride ortaya çıkacak olan erken dönem Türk sanatının da başlangıç noktasını teşkil eder.¹⁶

Birbirlerinden çok uzak olan coğrafi alanlarda özellikle Türklerin yayılım alanlarında karşımıza çıkan kaya resimleri, üslup, yapım teknikleri (dövme, çizme, boyama, kabartma) ve mekân birliği bakımından büyük ölçüde benzerlik göstermektedirler. Nitekim bu coğrafyalarda bulunan diğer Türk yazıtları, runik¹⁷ harfli yazıtlar damgalar¹⁸ ve arkeolojik bulgular bütün bu petrogliflerin aynı kültürün ürünü olduklarını göstermektedirler.

Makalemizin ana merkezini meydana getiren Erzurum bölgesi ve çevresi, yukarıda saydığımız kaya resimleri ve petroglifler bakımından Anadolu'nun zengin bir bölümünü oluşturmaktadır. Kafkasları Erzurum'a bağlayan ve genelde göç yolları üzerinde bulunan Kars, Erzurum, Erzincan, Sivas vb. bölgelerde sıkça rastlanan kaya resimleri ve petroglifler; aynı zamanda Anadolu'da Türk varlığının Malazgirt Zaferi'nden çok daha eski tarihlere kadar gittiğini, Orta Asya Türk kültür ve sanatının bu coğrafyada binlerce yıldır var olduğunu da göstermektedirler. Çünkü bu kaya resimlerinde var olan konulara bakıldığında av sahnelerinin, hayvan mücadele resimlerinin, runik harflerin, Oğuz boylarına ait çeşitli damgaların

¹⁵ Çoruhlu, 1997, s. 13-25.

¹⁶ Alpaslan Ceylan, "Doğu Anadolu Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", *Bilim ve Ütopya*, s.163, Ocak, 2008 s. 25 vd.; Yaşar Çoruhlu, 2007, s. 176 vd.

¹⁷ Türk karakterli olarak bilinen bu yazı ilk olarak İskandinav ülkelerinde 1800'lü yıllarda tespit edilmiştir. Giz, sır ve esrar manasına gelen kelime, Orhun Abideleri'nin bulunmasından sonra aralarındaki benzerliğe bakılarak "Türk karakterli runik yazısı" şeklinde isimlendirilmiştir. Daha sonra bu kelime yaygınlaşarak terimleşmiştir. Runik harfler ve bu yazı sistemi hakkında daha fazla bilgi için bk., Līvšits, V.A. 2000. "Eski Türk Runik Yazısının Ortaya Çıkışı Üzerine" 2000, çev. S. Gömeç-T. Ölçekçi; İsmail Doğan "Runik Yazının Gelişim Coğrafyası ve Yayılma Sahası", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 2000, s:161 vd.

¹⁸ Līvšits, V.A.; "Eski Türk Runik Yazısının Ortaya Çıkışı Üzerine", çev. Sadettin Gömeç - T. Ölçekçi,:(Sovetskaya Tyurkologiya No:4, 1978), XX/31(1999-2000), s. 37-50.

ve Eski Göktürk yazısının prototiplerinin izlerinin yer aldığı açıkça görülmektedir¹⁹.

Yazılı tarihten önceki dönemlerde yaşayan insanların ekonomik, toplumsal, estetik ve dinî hayatları hakkında bize önemli bilgiler sunan kaya resimleri ve onların üzerlerinde yer alan figür ve tasvirler, Erzurum ve çevresinin dip tarihinin aydınlatılmasında ve Orta Asya ile olan kültürel bağlarının araştırılmasında önemli birer domino taşı gibidirler. Çünkü eski Türk boyları, tarihi bir süreç içerisinde Anadolu bozkırlarına yayılmışlardır. Gittikleri yerlere kendi rumuz ve simgelerini götürmüşler, mağara ve kayalara kendi damga ve işaretlerini kazımışlar, inanç ve düşüncelerini duvarlara nakşetmişler adeta bu coğrafyaya kendi mühürlerini vurmuşlardır²⁰.

Kayaüstü resimler ve petroglifler bakımından zengin olan Erzurum Bölgesinde şimdiye kadar A. Ceylan tarafından tespit edilen ve yayınlanan Karayazı Cunni Mağarası'ndaki kaya panoları, petroglif ve damgalar, Türk kültür tarihi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Ayrıca A. Ceylan başkanlığındaki ve benim de üyesi olduğum ekip tarafından 2012 yılında çalışmasını yaptığımız Şenkaya ilçesi kaya panoları, Orta Asya-Anadolu arasındaki kaya resimleri birlikteliğinin güzel örneklerini sunarlar.

Karayazı Cunni Mağarası

Erzurum ili Karayazı ilçesi Salyamaç köyünün kuzeydoğusunda bulunan Cunni Mağarası, kalkerli kayalıklar üzerinde yer almakta ve Anadolu'daki Erken Dönem Türk izleri bakımından büyük bir önem taşımaktadır. İki bölümden oluşan mağaranın ilk ve giriş bölümünde bir Orta Çağ kilisesi, ikinci bölümde ise Oğuz boylarının damgalarının ve çeşitli hayvan tasvirlerinin yer aldığı kısım yer almaktadır. Mağarada yapmış olduğumuz incelemelerde bu ikinci bölümde 50 adet damga, işaret ve tasvirlerle beraber Oğuz boylarına ait 12 boyun 29 çeşit damgası, çeşitli şekillerde yapılmış runik harfler, süvari tasvirleri, dağ keçisi motifleri ve

¹⁹ Alpaslan Ceylan, "Doğu Anadolu'da İlk Türk İzleri" XV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 2006, s. 1 vd.; Necati Demir, "Türk Tarihinin Ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar", *Zeitschrift für die Welt der Türken*, ZfWT Vol. 1. 2009, No 1, s. 6 vd.

²⁰ Osman Mert, "Kemaliye'de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisi'ndeki Petroglif Ve Damgalar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S; 34, Erzurum, 2007, s.233-254. İlham Enveroglu, "Çağdaş Azerbaycan Resim Sanatında Eski Türk Damgalarının Etkisi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), 2005, s. 1 vd.

çeşitli figürler tespit edilmiştir²¹ (Foto 2-3). Cunni Mağarası'nda tespit edilen Oğuz boyları şunlardır:

Üç Oklardan Gök-Han'a bağlı; Peçenek-Çuvaldır/Çuvaldar- Çepni, **Dağ-Han'a bağlı;** Saldur-Eymur, Ula-Yundlu (Alayuntlu), **Demir-Han'a bağlı;** İğdir (Yigdir)- Bügdüz

Boz Oklardan Yıldız-Han'a bağlı; Afşar (Avşar), **Ay-Han'a bağlı;** **Yıgır (Yazır) Gün-Han'a bağlı;** Bayat- Kayı.(Fig.5)

Cunni Mağarası'nda bulunan bu damgaların birçoğuna Anadolu'nun değişik yerlerinde de rastlanmaktadır. Bunlardan bir tanesi de Sivas'ın Suşehri ilçesinin 10 km güneyindeki Aksu kaynağı yakınlarında 1900 yılında Cumont tarafından tespit edilmiştir²². Bu damga ve işaretler çeşitli amaçlarla kullanılmışlardır. Bazen otlakların belirlenmesi için kullanılan bir sınır işareti sayılmış²³, bazen eski Türklerde ölen birinin ardından yapılan yuğ törenine katılan kişinin ya da boyun, bunu kanıtlamak için yaptırmış olduğu bir çeşit belge²⁴ ya da herhangi bir yol kavşağı ve göç güzergâhını belirlemek için kullanılmış olabilirler. Cunni Mağarası'nda yer alan damgalar ve runik harfler ile Orta Asya'dakiler karşılaştırıldığında 5 adet runik harfin tamamen aynı olduğu tespit edilmiştir²⁵. Belirlenen harflerin benzer şekillerine Yenisey Sulek köyü yakınındaki Kara-yüs Yazıtı'nda²⁶ Batı Türkistan'da Talas Vadisi'ndeki Açık-Taş bölgesinde²⁷ ve Sulbur-Ula Kayalıkları'nda da rastlanmıştır²⁸.

Cunni Mağarası'nda yer alan önemli tasvirlerden bir tanesi de hiç şüphesiz dağ keçisi/tekesidir. Mağarada tespit edilen dağ keçisi tekesinin

²¹ Alpaslan Ceylan, "Anadolu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası" *Türkler Ansiklopedisi* C:6, Ankara, 2002, 426 vd.; Akın Bingöl, "Karayazı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, -2/28-29, Erzurum, 2002, s. 173 vd.

²² Hermann Vary, "Alttürkische in Nordeast-Anatolien Ural- Altaische", *Jahrbücher* 40/1-2, 1968, s. 50-78.

²³ Abdulkadir İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968, s. 284; Mehmet Tezcan, "Eski Türklerde Damga", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1990, s. 14.

²⁴ Abdulkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, Ankara, 2006, s. 176 vd.; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1988- s. 762.

²⁵ Vary, 1968, 61 vd.; Hamit Zübeyr Koşay, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara, 1984, s. 33 vd.

²⁶ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1994, s. 603.

²⁷ Orkun, *age.*, s. 659 vd.

²⁸ Orkun, *age.*, s. 651 vd., Alpaslan Ceylan, *Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri*, TTK, Kong, Ankara, 2014 (Baskıda).

Orhun Abideleri'nden Bilge Kağan Anıtı'nın tepesindeki kuyruğu dik olan dağ tekesi motifiyle aynı olduğu dikkatlerden kaçmamıştır²⁹.

Günümüzde bile Tuva, Buryat ve Hakas Cumhuriyeti'nde yaşayan Türkler tarafından bir çeşit kutsallık atfedilen ve totem olarak dağ tepelerine ve yüksek yerlere heykeli yapılan dağ keçisi/teke motifi, Türk kültür hayatında vazgeçilmez bir sembol olarak günümüze kadar gelmiştir.

Cunni Mağarası'nda yer alan figürlerden bir tanesi de at tasviridir. At ile adeta özdeşleşen Türkler hayatlarının her aşamasında atı kullanmışlardır. Bu onların türkülerine, mezarlarına, yemeklerine ve dinî inançlarına kadar yansımıştır³⁰. Türk dünyasının hemen hemen her tarafında görülen kayalara kazınmış at motifleri ve at resimleri Türklerin Anadolu'ya girişleri ile beraber daha da artmıştır. Özellikle Erzurum, Hınıs ilçesi Beyköyünde, Tunceli bölgesinde, Azerbaycan Gence'de ve Nahçıvan Kelbecer'de at heykelleri bulunmuştur.³¹

Yukarıda sunduğumuz bilgiler ışığında Karayazı Cunni Mağarası'ndaki atlı süvari ve at resimleri ve tasvirleri binlerce yıldan beri Orta Asya'dan Anadolu'ya taşınan Türk kültür hazineleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Orta Asya ile Anadolu arasında var olan kültürel bağların çok daha eskiye gittiğinin başka bir kanıtı olarak ortaya çıkmaktadır. Mağarada atlı olarak tasvir edilmiş olan kaya resimlerinden başka bir de yaya olarak resmedilmiş süvari resimleri bulunmuştur.

Şenkaya Çağlayan (Kaynak Köyü) Kaya Panoları

Zengin bir tarihi ve arkeolojik geçmişe sahip olan Şenkaya, Erzurum'un Kafkaslar ile irtibatını sağlayan önemli bir yerleşim yeridir³². Daha önce C. Sevindi tarafından tespiti yapılan ve 2012'de bizim yaptığımız yüzey araştırmalarında bulduğumuz kaya panoları, Erzurum'un Şenkaya ilçesinin Kaynak köyünde yer almaktadır. Şenkaya ilçesini Sarıkamış ormanlarına bağlayan coğrafyada yer alan Kaynak köyü,

²⁹ Tezcan, 1990, s. 177.; Graç. A. D, 1973. "Voprosı Datirovski Semantiki Drevnetyurkski Tamgoobraznih İzobrajeniy Gornogo Kozla", *Tyurkologičeskiy Sbornik*, Moskva, 1973, s. 316-333.

³⁰ Abdülkadir İnan, "Manas Destanı", *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1987 s. 116 vd.

³¹ Alpaslan Ceylan, "Erzurum ve Çevresinde Erken Dönem Türk İzleri" *Atatürk Üniversitesi Türk Kültürü*, Erzurum, 2004, s. 31.; Haldun Özkan, "Erzincan ve Çevresinde Orta Asya Türk Mezar Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2000, s. 33 vd.

³² Yavuz Günaşdı, "Erzurum Şenkaya'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Erzurum, 2007, s. 70.

ormanların bittiği noktada bulunmaktadır. Çoruh Nehri ile Aras Nehri havzaları arasında kalan Şenkaya, Kafkasya, Karadeniz, İran ve Anadolu içlerine uzanan doğal yolların kesişme noktaları üzerinde yer alması bakımından stratejik bir konuma sahiptir³³.

Erzurum ili, Şenkaya ilçesinin 48 km güneydoğusunda, Kaynak Köyünün 7 km doğusunda, Kaynak köyü Çağlayan Kalesi'nin 2352 m hemen alt kısmında 2329 m yüksekliğe sahip olan bölge, 40 26 36 13 K ve 42 26 49 45 D koordinatlarındadır. Şenkaya ilçesini Sarıkamış ormanlarına bağlayan coğrafyada yer alan Kaynak köyü, ormanların bittiği noktada bulunmaktadır. Bölgede yaptığımız incelemelerde İlk Çağ'da, yerleşim görmüş İlk Tunç ve Demir Çağ'a tarihlendirilen iki kale tespit edilmiştir. Her çağlayan bir kale ile taçlandırılmıştır. Bu çağlayanlardan birincisinde kalenin hemen alt kısmında bulunan kayalıklarda Doğu Anadolu'nun pek çok yöresinde tespit ettiğimiz kaya resimlerine benzer kaya panoları tespit edilmiştir. Bölgedeki kaya resimleri ile ilgili ilk bilimsel çalışma, Cemal Sevindi tarafından 2011 yılında yapılmış, 2012 yılında ise tarafımızdan çok detaylı bir çalışma yapılmıştır.

Andezit kayalıklardan oluşmuş taş bloklar üzerine kazıma ve çizme tekniği kullanılarak yapılan kaya resimlerinde, iki farklı boynuzlara sahip geyik (Foto 4-5), iki tane karşılıklı duran uzun boynuzlu geyik tasviri (Foto 6-7), iki tane yularlı at figürü (Foto 8-9), köpeğe ve kurda benzeyen hayvan tasviri (Foto 10-11) yer almaktadır. Ayrıca geyik ve hayvan tasvirinin birlikte betimlendiği resim (Foto 12-13), kurda benzeyen hayvanın tek resmedilmiş tasviri (Foto14-15), bir dağ keçisi figürü (Foto-16-17) ve bir de güneş kursu, geyik, kurt ve tuzak sahnesi (Foto 18-19) diyebileceğimiz sembollerin tespiti yapılmış ve çizimleri yapılarak belgelenmiştir.

Geyik Tasviri ve Güneş Kursu

I Nolu Kaya panosunda arka arkaya duran iki tane geyik tasviri ve aralarında ise kulakları dik, ayakları keskin hatlarla çizilmiş, kurda benzeyen fakat tam olarak anlamlandırılmayan bir hayvan resmi de tespit edilmiştir. Geyiğinin üstte olanının boynuzları uzun ve çok simetrik bir şekilde çizilmiş olup ayak toynakları tam olarak belli olmamakla birlikte ağız kısmı ve çenesi diğer geyiğe göre daha oval ve bombeli bir şekilde çizilmiştir. Gözü çok açık bir şekilde yapılan geyiğin Türk kültür hayatında çok önemli bir motif

³³ Erol Tümertekin, *Ulaşım Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1987, s. 23 vd.

olduğu anlaşılmaktadır³⁴. Diğer geyiğin yüz kısmı ve gözleri daha belirgin olmakla birlikte biraz daha yukarı bakar bir şekilde tasvir edilmiştir.

Türk kültürünün vazgeçilmez öğelerinden olan ve eski Türk inanç sisteminin önemli bir unsuru olan güneşin Kaya Panoları'nda yer alması son derece dikkat çekicidir. I Nolu panoda yer alan güneş tasviri, Türk inanç sisteminde koruyucu özelliği ile ay ve yıldızlar gibi önemli bir yere konumlandırılmaktadır. Eski Türk mitolojisinde, Çin kaynaklarının vermiş olduğu bilgilere göre Kağanın güneşe büyük bir saygısı vardır. Bundan dolayı çadırın kapısı doğuya, güneşin doğduğu yöne göre açılır. Bu yüzden Türk mitolojisinde ve Türk kültüründe önemli bir figür olan güneş tasvirinin Şenkaya Kaya Panolarında, dağ keçisi, at ve geyik tasvirleriyle bir bütün halinde düşünüldüğü zaman, bu resimlerin Türk kültürünün erken evreleri hakkında ne kadar önemli oldukları daha iyi anlaşılacaktır.

Kaya Panoları'nda ayrıca, güneş kursunun yanı sıra dairesel motifler, tuzak sahnelerine benzeyen tasvirler, köpek gibi yırtıcı bir hayvana benzeteceğimiz hayvan tasvirleri de yer almaktadır³⁵(I.Nolu Kaya Panosu çizim I).

At Tasviri

II. Nolu panoda, altlı üstlü yularlı bir şekilde at tasvirleri yer almaktadır. Alttaki resimde yer alan atın yuları daha belirgindir. İki at tasvirinin hemen önünde güneş kursuna benzeyen bir güneş motifi yer almaktadır³⁶. Sol altta bulunan atın kulakları biraz daha dik olarak çizilmiş, üstteki atın ise kuyruğu daha net bir şekilde çizilmiştir. At ile özdeşleşen

³⁴ Esin, *Orta Asya'dan Osmanlı'ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul, 2004, s. 1 vd.; Esin, 2006, s. 203 vd.; Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul, 2001, s. 122 vd., Karadavut Z-Yeşildal U.Y., "Anadolu-Türk Folklorunda Geyik", *Milli Folklor Dergisi*, S. 19, 2007, s. 76 vd.; Çoruhlu, 2006, s. 1 vd.

³⁵ Kaya resimlerinde tasvir edilen av ve tuzak sahneleri hakkında detaylı bilgi için bk., Soylu, G 1978, "Anadolu Prehistorik Devirlerinde Avcılık İzleri" *Antropoloji*, Ankara Üniversitesi *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, sayı 8, (1973-1974), 21 vd.; Çoruhlu, 1997, s. 13-25. Yörede eskiden beri hayvancılık yapıldığı için evcilleştirilen hayvanların onların hayal dünyasında yer etmesi son derece doğaldır. Bu yüzden köpeğin kaya panolarında yer alması o hayvanın çoban köpeği olabileceğine işaret olabilir. Nitekim konargöçer eski Türk kültürünün yaylak-kışlak hayatlarında vazgeçemedikleri bir hayvan olan köpeğin bir sembol olarak at, geyik ve dağ keçisiyle birlikte tasvir edilmesi çok önemlidir.

³⁶ Lev Gumilev, *Eski Türkler*, (çev. Ahsen Batur), İstanbul, 1999, s. 129 vd.

Türkler hayatlarının her aşamasında atı kullanmışlardır. Bu onların türkülerine, mezarlarına, yemeklerine ve dini inançlarına kadar yansımıştır³⁷.

Türk dünyasının hemen hemen her tarafında görülen kayalara kazınmış at motifleri ve at resimleri Türklerin Anadolu'ya girişleri ile beraber daha da artmıştır. Özellikle Erzurum, Hınıs ilçesi Beyköyünde, Tunceli bölgesinde, Azerbaycan Gence'de ve Nahçıvan Kelbecer'de tespit edilen at heykelleri Türklerin ata verdikleri değeri ve önemi göstermektedirler. Nitekim Batılılar Türkler için at üstünde doğarlar, at üstünde ölürler deyimini boşuna kullanmamışlardır³⁸. Bunun yanı sıra atlara oldukça fazla önem veren Türkler, bir yılın adını On İki Hayvanlı Takvimde "At yılı" olarak adlandırmışlardır³⁹ (II. Nolu Kaya Panosu Çizim II).

Türkler atın etini yer, sütünü (Kımız) içerlerdi. Pazırık Kurganları'nda at tasvirli gümüş eşya, at tasvirli halı, at başı şeklinde kamçı sapı bulunduğu gibi Doğu Türkistan'da Şorcuk Mabedi'nde de at başları bulunmuştur. Nitekim bir kişi öldüğü zaman kurgana atı ile gömülürdü⁴⁰. "At üzerinde doğan", "Atı ile gömülen", "Tanrısına atını kurban eden" beslenmesinin büyük bir bölümünü at kesip yiyerek karşılayan bir milletin sosyo-kültürel tarihini yazarken atla ilgili bütün kaya resimlerini, at biçimli mezar taşlarını, at heykellerini ve diğer kültürel motifleri dikkate almak çok daha faydalı olacaktır.

Dağ Keçisi Tasviri

Kaynak köyü kaya panolarında yer alan önemli tasvirlerden bir tanesi hiç şüphesiz dağ keçisi/tekesi motifidir. Kayalıklarda tespit edilen dağ keçisi tasvirinin Orhun Abideleri'ndeki Bilge Kağan Anıtı'nın tepesindeki kuyruğu dik olan dağ tekesi motifiyile büyük bir benzerlik taşıdığı anlaşılmaktadır. Dağ keçisinin boynuzları arkaya dönük kıvrılmış bir şekilde çizme tekniği ile yapılan dağ keçisi tasviri III numaralı panoda yer almaktadır. Şüphesiz Türk dünyasının en eski damgalarından ve sembollerinden olan dağ keçisi, bağımsızlığı, cesareti, özgürlüğü temsil etmesiyle Türk kültür tarihinde çok önemli bir yere sahip olmuştur⁴¹. Hatta insanlar tarafından Tanrının

³⁷ İnan, 1987, s. 116 vd.; Emine Gürsoy Naskali, *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1995, s. 1 vd; Mustafa Aksoy, "Türklerde At Kültürü ve Kımız", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, İstanbul, 1998, s. 41 vd.

³⁸ Ceylan, 2004, s. 30 vd.; Özkan, 2000, s. 33 vd.; Ahmet Caferoğlu, "Türk Onomastiğinde At Kültü", *Türkiyat Mecmuası*, c. X, İstanbul, 1953; s. 201-212.

³⁹ Osman Turan, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, 1941, s. 1 vd.

⁴⁰ Abdulkadir İnan, "İkinci Pazırık Kurganı", *Belleten* XVI/61, Ankara, 1952, s. 138 vd.

⁴¹ Tezcan, 1990, s. 177; Graç, 1973, s. 318; Abdülhaluk Çay, *Anadolu'da Türk Damgası* Ankara, 1983, s. 111-123.

yeryüzündeki temsilcisi olduğuna inanılan kağanı sembolize ettiği düşünülmüştür⁴².

Rusya Federasyonu'na bağlı muhtar Türk Cumhuriyetleri olan Tuva, Buryat ve Hakas'ta yaşayan Türkler tarafından bir çeşit kutsallık atfedilen ve totem olarak dağ tepelerine ve yüksek yerlere heykeli yapılan dağ keçisi/teke motifi, Türk kültür hayatında vazgeçilmez bir sembol olarak günümüze kadar gelmiş, halılara kilimlere, destanlara ve masallara konu olmuştur. Dağ keçisi ya da dağ tekesi figürü, Orkun ve Moğolistan bölgesindeki birçok anıta ve yerleşim yerinde sürekli kullanılan bir sembol olmuştur⁴³. Bununla birlikte Anadolu Türk tarihinde önemli roller oynayan Sarı keçililer, Kızıl keçililer, Karakeçililer, Tekeoğulları gibi Türk boyları da kendilerine sembol olarak keçiyi seçmişler ve günlük hayatlarında hemen hemen her şeyde dağ keçisini simge olarak kullanmışlardır⁴⁴ (III Nolu Kaya Panosu Çizim III).

Sonuç

Sonuç olarak A. Ceylan başkanlığında Erzurum bölgesinde ve Şenkaya'da 2012 yılında yaptığımız yüzey araştırmalarında çalışmasını yaptığımız Kaynak Köyü Kaya Panoları, Kars, Erzurum, Erzincan vb. diğer illerdeki kaya panoları ile yapım tekniği, figürleri, tasvirleri bakımından büyük bir benzerlik göstermektedirler. Kaya Panoları'nda yer alan resimlerdeki konuların Orta Asya'daki Kazakistan, Saymalıtay, Tamgalısay, Azerbaycan'daki Gobustan, İran'daki Meşgin, Türkmenistan, Moğolistan, Kırgızistan vb. ile aynı kültür kaynağından beslendiği açıkça anlaşılır. Orta Asya'nın değişik coğrafyalarında bulunan kaya resimlerinin, Kuzeydoğu Anadolu kaya resimleri ile birlikte düşünüldüğü ve değerlendirildiği zaman, Anadolu Türk tarihinin 1071 ile başlamadığı, bu tarihin Anadolu Türk tarihinde sadece sembolik bir değer taşıdığı çok daha net anlaşılır. Tarihlendirilmeleri konusunda farklı görüşler olmasına rağmen, Şenkaya Kaya Panoları'nın at, dağ keçisi, geyik, atlı süvari, güneş kursu vb. Türk mitolojisi ve kültürü bakımından son derece önemli sayılan kıymetleri barındırması, Türk tarihinin erken evreleri açısından son derece önemlidir.

Bu konuda bizlere düşen görev, Anadolu'da bulunan kaya resimleri, taş heykeller, Hakkâri stelleri, runik harfler ve damgaların Orta Asya ile olan

⁴² Wilhelm Radloff, "Atlas Drevnostey Mongolii (Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası)", *Trudi Orhonskoy Ekspeditsii*, (Orhun Seferi Araştırmaları), 1. Bs., Saintpetersburg, 1892, s. 1 vd.; Mert, 2007, s. 241 vd.; Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi, İç Asya'daki Erken Safhalar*, Ankara, 1985, s. 409 vd.

⁴³ Tezcan, 1990, s. 179; Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul, 2006, s. 172 vd.

⁴⁴ Çay, 1983, s. 1 vd.; Emel Esin, *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İstanbul, 1978, s. 94 vd.

benzerliklerini ya da ayrılıklarını bilimsel kanıtların ışığında ortaya koymaktır. Anadolu'daki Türk tarihinin başlangıç noktalarını yeniden yorumlamak, yazılı belgelerin yanında arkeolojik ve sanatsal materyallerin de yeterince kullanılarak, multidisipliner çalışma yöntemleri ile Anadolu'da Türk tarihin başlangıcını yeniden yazmak gerekir. İşte bu noktada Şenkaya ve çevresinde bulunan kaya resimleri ve benzerleri, Türk kültür tarihi açısından büyük bir değere sahiptir. Dileğimiz, bu konu ile ilgili araştırmaların artması ve büyük bir tarihsel hareketliliğe sahip olan Türk tarihinin Anadolu'daki erken evresinin daha iyi aydınlatılmasıdır.

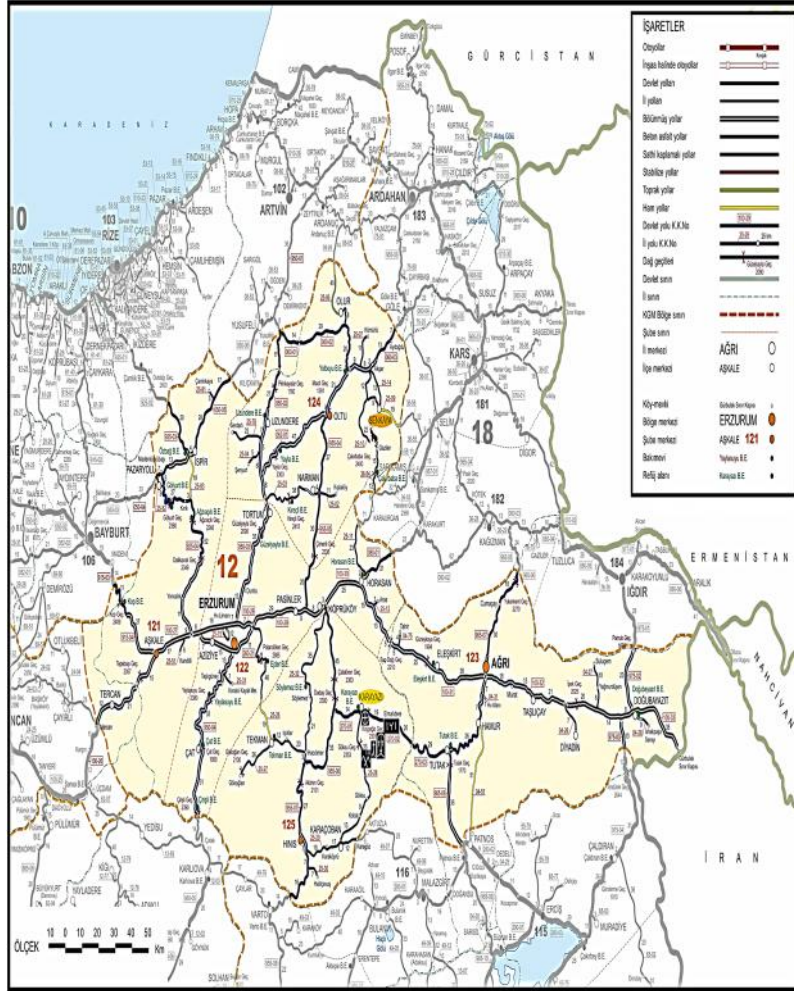
KAYNAKÇA

- Aksoy, Mustafa "Türklerde At Kültürü Ve Kımız", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, İstanbul, 1998.
- Alok, Ersin, *Anadolu'da Kayaüstü Resimleri*, İstanbul, 1988.
- Belli, Oktay, "Türk Dünyası'ndaki Taş Balbal ve İnsan Biçimli Heykellerin Anadolu'daki İzleri", *Türk Kültürü*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2004.
- Bingöl, Akın, "Karayazı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi-2/28-29*, Erzurum, 2002.
- Ceylan, Alpaslan, "Anadolu'daki İlk Türk Yerleşmelerinden Cunni Mağarası", *Türkler Ansiklopedisi*, C: 6, Ankara, 2002.
- , "Doğu Anadolu'da İlk Türk İzleri", *XV. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 2006.
- , "Doğu Anadolu'da Kaya Resimlerinin Türk Tarihi Açısından Önemi", *Bilim ve Ütopya*, S. 163, 2008.
- , "Erzurum ve Çevresinde Erken Dönem Türk İzleri", *Türk Kültürü*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2004.
- , "Türk Dünyasından Yeni Kaya Resimleri", *XVII. TTK, Kongresi Sempozyum Bildirileri*, Ankara, 2014 (Baskıda).
- Çay, Abdülhaluk, *Anadolu'da Türk Damgası*, Ankara, 1983.
- Çoruhlu, Yaşar, "Türk Sanatında Av Sembolizmi", *Arkeoloji Sanat*, C.V, no; 76, 1997.
- , *Erken Devir Türk Sanatı*, İstanbul, 2007.
- , *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, İstanbul, 2006.
- Demir, Necati, "Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar", *Zeitschrift für die Welt der Türken, ZfWT Vol. 1. No* 2009.

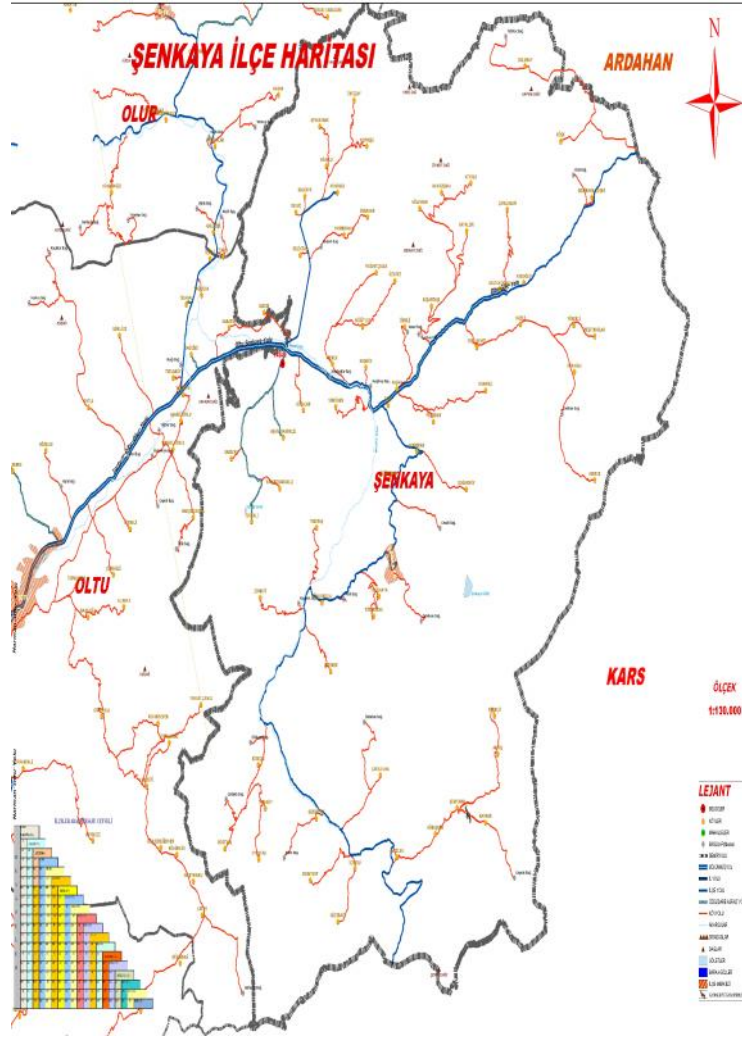
- Doğan, İsmail, “Runik Yazının Gelişim Coğrafyası ve Yayılma Sahası”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten* 2000.
- Enveroğlu, İlham, “Çağdaş Azerbaycan Resim Sanatında Eski Türk Damgalarının Etkisi”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2005.
- Eriş, Sırrı, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, İstanbul, 1953.
- Esin, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul, 2001.
- , *İslamiyet’ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslam’a Giriş*, İstanbul, 1978.
- , *Orta Asya’dan Osmanlı’ya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, İstanbul, 2004.
- , *Türk Kültür Tarihi İç Asya’daki Erken Safhalar*, Ankara, 1985.
- Graç, A. D., “Voprosi Dativovski Semantiki Drevnetyurkski Tamgoobraznih İzobrajeniy Gornogo Kozla”, *Tyurkologičeskiy Sbornik*, Moskva, 1973.
- Gumilev, Lev, *Eski Türkler*, Çeviren: Ahsen Batur, İstanbul, 1999.
- Günaşdı, Yavuz, “Erzurum-Şenkaya’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2007.
- <http://mc2.vicnet.net.au/home/date/web/index.html>.
- İnan, Abdülkadir, “İkinci Pazırık Kurganı”, *Belleten XVI/61*, Ankara, 1952.
- , *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1968.
- , *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, TTK, Ankara, 2006.
- , “Manas Destanı”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, 1987.
- Karadavut, Z. – Yeşildal, U. Y., “Anadolu-Türk Folklorunda Geyik”, *Milli Folklor Dergisi*, Yıl 19, S. 76, 2007.
- Kaşgarlı, Mahmut, *Divan-i Lügat-it-Türk*, 1985.
- Ketin, İhsan, *Türkiye jeolojisine Genel Bir Bakış*, İstanbul, 1983.
- Khujanazarov, M., “Petroglyphs of Uzbekistan”, *Petroglyphs of Central Asia*, Bishkek, 2001.
- Koşay, H. Z, *Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi*, Ankara, 1984.
- Lıvşits, V. A., “Eski Türk Runik Yazısının Ortaya Çıkışı Üzerine”, Çeviren: S. Gömeç- T. Ölçekçi, *AÜDTCFD*, C:20, S. 31.
- Mert, Osman, “Kemaliye’de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisi’ndeki Petroglif ve Damgalar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S; 34, Erzurum, 2007, s. 233-254,
- Naskali, G. E., *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1995.
- Orkun, H. Namık, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara, 1994.

- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul, 1988.
- Özgül, Oktay, “Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora tezi), Erzurum, 2011.
- Özkan, Haldun, “Erzincan ve Çevresinde Orta Asya Türk Mezar Geleneğini Sürdüren Bezemeli Mezar Taşları”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2000.
- Radloff, Wilhelm, *Atlas Drevnostey Mongolii [Moğolistan Tarihi Eserleri Atlası]*, (Trudı Orhonskoy Ekspeditsii) Orhun Seferi Araştırmaları I. Baskı, Saintpetersburg, 1892.
- Samashev, Z., “*Petroglyphs of Kazakhstan*”, Petroglyphs of Central Asia, Bishkek, 2001.
- Saraçoğlu, Hüseyin, *Doğu Anadolu Bölgesi*, İstanbul, 1989.
- Somuncuoğlu, Servet, *Sibirya’dan Anadolu’ya Taştaki Türkler*, İstanbul, 2008.
- Soylu, G 1978, “Anadolu Prehistorik Devirlerinde Avcılık İzleri” *Antropoloji, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, S. 8, (1973-1974).
- Tarkan, Tefik, “Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi ve Çevresi”, *Atatürk Üniversitesi 50. Yıl Armağanı*, Erzurum, 1974.
- Tashbayeva, K. - Khujanazarov, M. Ranov - V. Samashev Z., *Petroglyphs of Central Asia*, Bishkek, 2001.
- Tashbayeva, K., “*Petroglyphs of Kyrgyzstan*”, *Petroglyphs of Central Asia*, Bishkek, 2001.
- Tezcan, Mehmet, “Eski Türklerde Damga”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1990.
- Turan, Osman, *On İki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941.
- Tümerterkin, Erol, *Ulaşım Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul, 1987.
- Vary, Hermann, “Alttürkische in Nordeast-Anatolien Ural Altaische”, *Jahrbücher* 40/1-2, 1968, s.50-78.
- Yılmaz, Anıl, “İskit Sanatı” *Türkler Ansiklopedisi*, C. IV, Ankara, 2002.

ERZURUM BÖLGESİ KAYA PANOLARI

Harita 1. Erzurum İl Haritası

Harita 2. Şenkaya İlçe Haritası

ERZURUM BÖLGESİ KAYA PANOLARI

Foto 1. Kazakistan, Kırgızistan, Moğolistan, Özbekistan, Türkmenistan vb. Orta Asya'dan Petroglifler

Foto 2 Karayazı Cinni Mağarasındaki Petroglif ve Damgalar

Foto 3 Karayazı Cunnî Mağarası'ndaki Boy ve Damgaların Karşılaştırılması

ERZURUM BÖLGESİ KAYA PANOLARI

Foto 4-5. Geyik Tasviri

OKTAY ÖZGÜL

Foto 6-7. Geyik Tasviri

ERZURUM BÖLGESİ KAYA PANOLARI

Foto 8-9. Yularlı At Tasvirleri

OKTAY ÖZGÜL

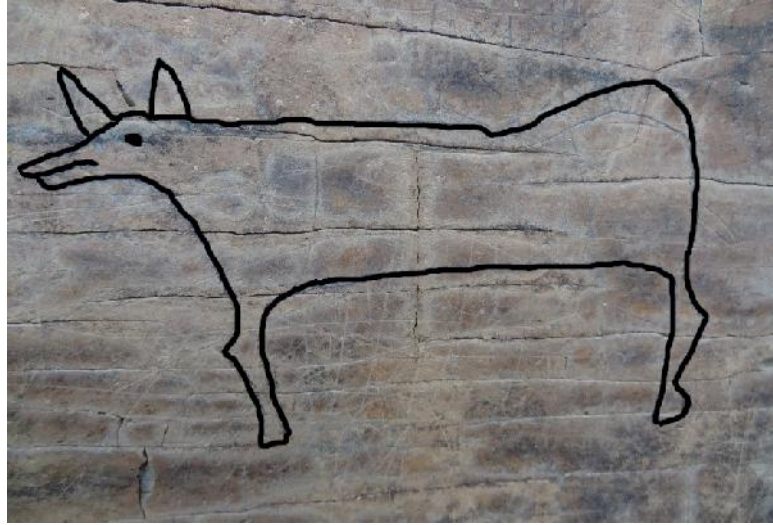
Foto 10-11. Köpeğe Benzeyen Hayvan Tasviri

ERZURUM BÖLGESİ KAYA PANOLARI

Foto 12-13. Geyik ve Hayvan Tasvirli Panolar

OKTAY ÖZGÜL

Foto 14--15. Kurda Benzeyen Hayvan Tasviri

ERZURUM BÖLGESİ KAYA PANOLARI

Foto 16-17 Dağ Keçisi Figürü

OKTAY ÖZGÜL

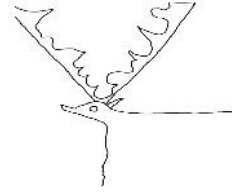
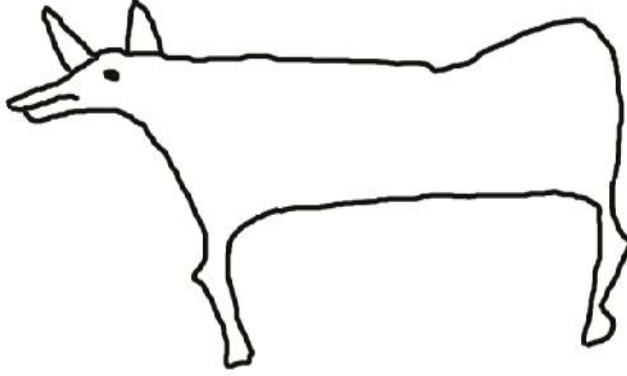
Foto 18-19. Geyik, Kurt ve Tuzak Sahnesi

ERZURUM BÖLGESİ KAYA PANOLARI

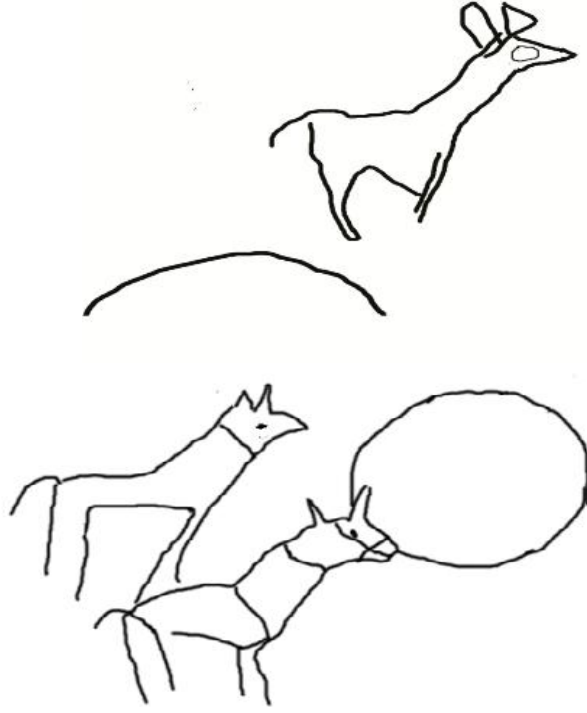
Foto 20-21 Güneş Kursu ve At Tasvirleri

OKTAY ÖZGÜL

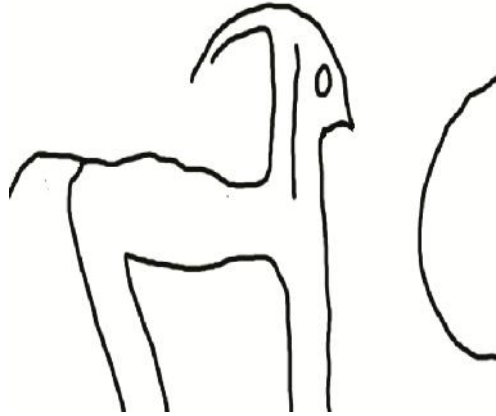

Çizim I. Nolu Kaya Panosu

ERZURUM BÖLGESİ KAYA PANOLARI

Çizim II. II. Nolu Pano

Çizim II. III Nolu Pano